

ՌՈՒԲԵՆ ՄԻՄՈՆՅԱՆ

ՄԱՀԿԱՆԱԲԵՐԴ

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, հայ ժողովրդի չորս ու կես դար տևած անդադրում հերոսական ոգորումների արդյունքը հանդիսացավ IX դարի վերջին Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնումը՝ Բագրատունյաց մեծագործ իշխանական տոհմի գլխավորությամբ: Սակայն լիիրավ անկախության հասնելու հրամայականով թելադրված Բագրատունիների հարկ եղավ նոր պետականության ամրապնդման

Հարավ-արևմտյան պարիսպը

նպատակամետ քայլեր ձեռնարկել՝ նուրբ արտաքին քաղաքականությունը զուգակցելով տնտեսական զարգացման և հատկապես ռազմական շինարարության հետ: Վերջինիս կարևոր տարրերից մեկը տերության սահմանների երկայնքով պաշտպանական համակարգի (ամրությունների) ստեղծումն էր, որը կոչված էր արգելակել թշնամական բանակների մուտքը Հայաստանի ներքին շրջաններ: Բերդեր ստեղծվեցին նաև երկրի հյուսիս-արևելյան գավառների մախալեռնային գոտու ձորահովիտների վրա իշխող դժվարամատչելի կետերում, ուր կարող էին հարձակումների ժամանակ հուսալիորեն պաշտպանվել և հակառակորդի դեմ հաղթական մարտեր մղել սահմանակալ գավառների տերերը:

Ներկայիս Տավուշի մարզում այդ ժամանակներից վերաբերող պաշտպանական համակարգի բաղկացուցիչներն են Գագ, Կայան, Կաժարեթ, Տավուշ, Մածնաբերդ և Երգեվանք բերդերը: Նաև Մահկանաբերդը, որը, ինչպես նկատել է պատմաբան Ռաֆայել Մաթևոսյանը, ճարտարապետական առումով լավ չի ուսումնասիրված¹: Իսկ որոշ հետազոտողներ էլ շփոթել են այս ամրոցի տեղադրությունն ու անունը: Այսպես, ըստ «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»-ի (Ռ. 3, Երևան, 1991, էջ 650), Մահկանաբերդը տեղադրվում է «Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Ձորոփոր (Կայան) գավառում, Աղստև գետի միջին հոսանքի մոտ, Ոսկեպար վտակի աջ ափին, Դեղձնուտ վանքի մոտակայքում»: Այդ, պատմական աշխարհագրությունից հայտնի է, որ վաղ միջնադարում Ձորոփոր, հետագայում Կայան կոչված գավառը գտնվել է Աղստև գետի միջին հո-

¹ Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Ռ. 7, Երևան, 1981, էջ 185:

սանքի մոտ, իսկ Ոսկեպարի հովտում տարածվել է Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կանգարք գավառը², որը XII-XIII դարերում կոչվել է «գաւառ Մահկանաբերդոյ»: Իսկ Մահկանաբերդը չի գտնվում Աղստևի Ոսկեպար վտակի աջ ափին, ուր և պիտի լինի Դեղձնուտի վանքը: Իրականում Մահկանաբերդը գտնվում է Ոսկեպարի աջակողմյան օժանդակ Քարահանի (կամ Կիրանց) Սամսոն վտակի աջ ափին և Դեղձնուտի վանքի դիմաց, հարավ-արևելյան կողմում: Սակայն մի այլ տեղում մասնագետներից մեկը հայտնի ամրոցն անվանում է Բերդախոր³ առանց մշտն օգտագործած աղբյուրը: Իսկ Սարգիս Բարխուդարյանն աշխարհագրական այս միջավայրին վերագրելով Մահկանաբերդ վանքը, այն ենթադրաբար նույնացրել է Քարահան (Կիրանց) գետի միջնամասում գտնվող Առաքելոց հնավայրի* բարձունքում հառնող վանք-ամրոցի հետ: Եվ իրավացի է եղել մեծավաստակ գիտնականը, քանզի շրջակայքում բազմաթիվ են Մահկանաբերդի Արծրունիներին վերաբերվող արձանագիր հուշարձանները: Անշուշտ, միջնադարյան քարավանային ճանապարհների⁴ խաչմերուկում գտնվող շահաշատ մեծ գյուղաքաղաքը խաղաղ օրերին համդիսացել է գավառի իշխանների նստավայրը, իսկ թշնամական հարձակումների դեպքում նրանք, հետ քաշվելով, սատարել են ոչ շատ հեռվում գտնվող իրենց անառիկ բերդին:

Ամհայտ է Մահկանաբերդի կառուցման ստույգ ժամանակը, մասնում կողմից կառուցված լինելը: Արդեն XII-XIII դարերում այն պատկանել է վրաց թագավորությունում բարձր դիրքի և շնորհների արժանացած Արծրունիներին, որոնք իրենց գավառի և բերդի անունով կոչվում էին Մահկանաբերդի Արծրունիներ: Նրանց տիրապետության տակ տարբեր ժամանակներում եղել են մասն Աղստև գետի միջին հոսքը զբաղեցրած Կայան (ավելի հնում՝ Զորոփոր) գավառը, Հաղբատն ու Սանահինը: Իսկ Մահկանաբերդը գտնվում է այդ տարածաշրջանի կենտրոնում, Քարահանի (Կիրանցի) ձորում, ավելի ստույգ՝ նրա աջակողմյան մշտնակալի վտակ Սամսոնի ստեղծած ակնահաճո գոգահովտի գրեթե կենտրոնում, Մթնասարի լեռնաշղթայի արևմտյան հիմքից սկզբնավորվող խիտ անտառապատ, երկու կողմերից խիստ զառիթափ լանջերով ժայռապարի ծայրին, ճիշտ անդունդի եզրին, որի մոտք ու խոնավ հատակին բնության լոռությունը խախտում է միայն մշտահունչ գետակը: Մահկանաբերդն, իհարկե, հանդիսացել է ոչ միայն անառիկ ամրություն, այլև հիանալի դիտակետ, որովհետև այստեղից անգն աչքով հստակորեն տեսանելի է Մթնասարի լեռնաշղթայի լեռնալանջերով և Սամսոնի ձորով ձեռնարկված յուրաքանչյուր շարժում:

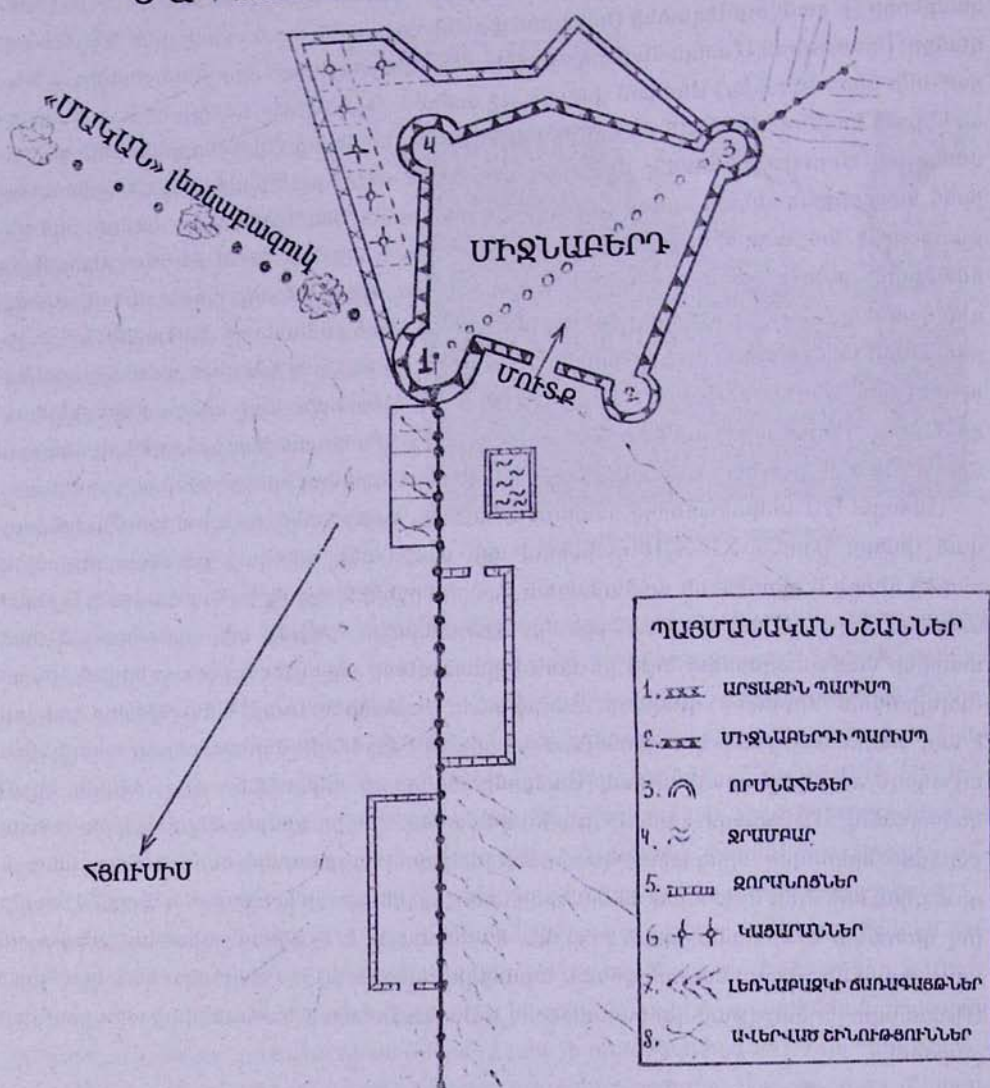
² Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 935:

³ Նույն աշխատությունը, հ. 4, Եր., 1988, էջ 489:

* Հնավայրը ներկայումս կոչվում է վանական համալիրի անունով: Հավանաբար դա Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Կանգարք գավառի արդեն VII դարից հայտնի իշխանահիստ Կունեն գյուղաքաղաքն է, որին XII-XIII դարերում իշխել են Մահկանաբերդի Արծրունիները, XVI - XVIII դարերում՝ խեղդանյան տոհմի մելիքները (տե՛ս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ. 3, Եր., 1991, էջ 145, և «Էջմիածին» ամսագիր, 1998, 2, էջ 77 - 80):

⁴ «Էջմիածին» ամսագիր, 2001, Ե., էջ 94 - 107:

ՄԱՀԱՆԱԲԵՐԴԻ ՆԱՏԱԿԱԳԻԾԸ

Անվան ստուգաբանությունը

«Մահկանաբերդ» անվանումը բանասիրության մեջ ստուգաբանվում է երկու՝ «մահ-կան+ացու» և «բերդ», կամ «մական+ա» և «բերդ» իմաստներով: Առաջինով կոչվել է մահ-կանացու արարածներին պատկանալու, թե՛ կործանման ենթակա լինելու պատճառով, անհայտ է: Սակայն տեղակայրի ուսումնասիրությունից հետո մենք հակված ենք ընդունելու երկրորդ անվանումը՝ ունենալով տրամաբանված բացատրություն: Բանն այն է, որ

ժայռաբերդը գտնվում է Մթնասարի լեռնաշղթայի միջնամասում գտնվող բարձրադիր Սանգյառ սարավանդի հիմքից ճիշտ արևելք-արևմուտք ուղղությամբ դեպի Սամսոնի ձորի գոգահովտի կենտրոն ուղիղ գծով ճառագայթվող լեռնաբազկի զանգվածեղ ծայրին: Ներքևում Սամսոնի վանքն է, իսկ աջակողմյան բացատում՝ մշակավոր Դեղձնուտի վանքը, որի մոտով դեպի Կյուրիկյանների Տաշիր-Ձորագետի թագավորության մայրաքաղաք Լոռիքերդ է ձգվել քարավանային ճանապարհը (տե՛ս Մահկանաբերդի տեղավայրի քարտեզը): Կողքից մայելիս ուղիղ գծով ձգվող լեռնաբազուկը չափազանց մեծ է դեպի մպատակակետ մեկնված թագավորական իշխանության խորհրդանշան մականի (=գայիսոն): Սարավանդի հիմքից դեպի անդունդի եզր խիստ զառիթափ լանջերով անտառապատ լեռնաբազուկը մականի մեծ հաստամալով, ավարտվում է բարձրակետից ճառագայթվող երկար ու կարճ մոր ժայռեղեն սլաքներով (Ա և Բ)^{*} կազմելով մի եռաթև աստղ, որոնց ելման կետում կերտվել է բերդի համալիրը (տե՛ս Մահկանաբերդի հատակագիծը):

Ինչպես և վայել է գայիսոնին (=մականին), մեր կողմից «Մական» կոչված ավելի քան մեկ կիլոմետր ձգվող լեռնաբազուկը զառիթափ լանջերի վերին շարունակության վրա, ողջ երկայնքով, ակնակոտ քանդակների մեծ պատված է կարծես երկնի լագուրից կաթած ուլունքաշար ինը գեղեցիկ ժայռերով, որոնք արևելյան կողմից գրեթե անմերձեցալի են դարձնում ամենամեծի կատարին թառած բերդը: Հայոց բնության ոգին մի անձեռակերտ զարդ է շնորհել, իսկ մրա զավակները, հավանաբար երկրի պաշտպանունակությամբ մտահոգ՝ Բագրատունյաց գահատոհմի պայազատները, մականի մեծավող լեռնաբազկին հագցրել են ադամանդե մի ակ՝ Մականաբերդ անունով, որին հետագայում հավանաբար հավելվել է «հ» հնչյունը և սկսվել է կոչվել Մահկանաբերդ: Իսկ ավելի ուշ մախնական անունը մոռացած տեղաբնակները մախ կոչել են բերդի քար, ապա դարձրել հատուկ անուն՝ Բերդաքար*:

Խորին հարգանք մեր բերդաշինարար ճարտարպետին: Անանուն վարպետն իր ստեղծագործությունը կարողացել է լավագույն տեղադրել Սամսոնի ձորի հատակից ուղղահայաց լանջերով, 200-250 մետր բարձրության վրա հառնող ժայռի կատարին՝ լիովին բավարարելով պատվիրատուի պայմանն անառիկության մասին: Տեղանքի խիստ զառիթափության շնորհիվ այստեղ իսպառ բացառված է եղել հակառակորդի կողմից պարսպակործան մեքենաների կիրառումը: Բոլորովին էլ դյուրին չեն եղել մահ հակառակորդի զորքերի քարագնաց և անձավամուտ ստորաբաժանումների բերդին գեթ հասնելու փորձերը, որովհետև վերևի հարմար դիրքից մեկ հարյուրյակը կարող էր հեշտությամբ խափանել ներքևից վեր ձգտող հազարյակի առաջխաղացումը: Հավանաբար Մահկանաբերդը գրավել ձգտող հակառակորդի հիմնական կովանը մնացել է տևական պաշարումը, քանզի

* «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան»-ում (հ. 1, Եր., 1986, էջ 667) «Բերդաքար» հոդվածի հեղինակը, մեր կարծիքով, ճիշտ է ներկայացրել կառույցի տեղը, սակայն չնշելով, որ դա Մահկանաբերդն է: Նաև անընդունելի է, որ բերդը ներսում ունեցել է ջրավազան, և ջուրը խողովակներով բերվել է դրսից, որովհետև դիմացի սարավանդից բերված ջրի ճնշմանը ձորից բարձրամալու ճանապարհին չէին դիմանա կավե խողովակները:

քարի մեծ մասը վեր բարձրացրել ձորերի հատակից: Եթե ջրի, կրի ու ավազի մասին խոսքն աներկբա է, ապա ասենք, որ բերդաշինարարները ողջ քարը չէին կարող հավաքել մնացած բարձրությունում, և դրա ապացույց են պարիսպների մեջ շարված մեծաքանակ գետաքարերը: Հանուն կյանքի շարունակման, թե ինչով են վեր բարձրացվել շինանյութերը, կարելի է միայն կոսահել: Գրաստների աշխատանքի համար շատ թե քիչ հարմար են եղել Բ ճառագայթի ներքին լանջերը, որոնց միջնամասից վեր կարող է հարմարվել միայն մարդու ոտքը: Ուստի այստեղ հավանաբար մի քանի տարի լարվել են հազարավոր բանվորների մկաններ: Իսկ պատմությունից հայտնի է, որ մնացած ավալումն աշխատանքների մեջ ներգրավվելիս է եղել հայոց զորքը: Ծիսանարության ավարտից հետո ծագել են այլ խնդիրներ, որոնց մեջ չափազանց կարևորվել է խմելու ջրի պաշարների լրացումը: Ուստի մինչև հակառակորդի մոտենալը մերձակա ձորերից տկերով, կժերով ջուր են կրել ու լցրել 20-25 խմ տարողությամբ ջրամբարը: Գուցե ջրահավաք (տեղումներից) հարմարություններ են եղել նաև միջնաբերդից ներս և արտաքին բակում: Դրանց մասին կարող են ասել միայն ապագայի ուսումնասիրողները, որոնք կձեռնարկեն պեղումներ և մանրակրկիտ կչափագրեն պատմական Մահկանաբերդը:

Ինչպես Տավուշի մարզի մյուս բերդերը, այնպես էլ Մահկանաբերդը պաշտպանական կարևոր դեր է խաղացել Բագրատունիների, նրանց շատավիդ Կյուրիկյանների, ապա Զաքարյանների և Արծրունիների տիրապետության ժամանակներում, երբ այդ կառույցները սահմանակալ ամրությունների դեր էին կատարում: Իսկ մոնղոլների տիրապետության հաստատումից հետո (XIII դարի կեսեր), երբ նախկին սահմանակալ բերդերը մնացին մոր տերության ներքին մահանգներում, արագ սկսեցին կորցնել իրենց նշանակությունը, լքվեցին: Օրինակ, Մահկանաբերդի Արծրունիները մեկընդմիջտ հաստատվեցին Տփլիսում և Կուենե գյուղաքաղաքում: Ուստի բերդերն էլ մնացին անխնամ և արդեն 7-8 դար շարունակվում են քանդվել-քայքայվել: Այդ ճակատագրով է իր տարեգրությունը շարունակում նաև Մահկանաբերդը: